

An Educational and Semantic Analysis of the Istikhārah Attributed to Imām Zaynal-‘Ābidīn (‘A) and Its Function in the Informal Education of Islamic Studies Among the Shiites of India

Abolfazl Moradi (Rasta)

Department of Persian Language and Literature, Farhangian University, Tehran, Iran.
dr.amoradirasta@gmail.com

Abstract

One of the newly recognized customs and traditions among the Shiites of India is the use of the Istikhārah (seeking goodness from God) attributed to Imām Zaynal-‘Ābidīn (Peace be upon him), which differs from common Istikhārah methods. This Istikhārah consists of 111 independent propositions, each of which expresses moral, faith-based, and practical recommendations with the aim of guiding the individual in decision-making. The present study, with the aim of introducing this innovative and creative tradition and the educational, semantic, and psychological analysis of this text, has utilized descriptive library methods and statistical analysis. The research results indicate that the propositions are classified into ten semantic categories, where the highest frequency is allocated to the subjects of reliance (Tawakkul) and trust in God (25%), patience and perseverance (18%), and the prohibition of haste and the invitation to reflection (15%), and these subjects play a pivotal role in the semantic structure of the text. Also, these propositions convey specific functional messages that are categorized into five types: "action", "abandonment of action", "delay in action", "conditional action", and "swift action". Approximately 68% of the propositions encourage individuals to some form of action, which indicates the active and dynamic orientation of this text. A bibliographic examination also shows that 36% of the propositions are documented by verses of the Qur’ān, 27% are derived from Hadith themes, and the other 36% include moral and mystical recommendations with inspirational content. This epistemological combination demonstrates the deep connection of the Istikhārah with Shiite traditions and its educational dimensions. Ultimately, the structural analysis of this Istikhārah indicates that the text comprehensively serves as a suitable model for internal upbringing, moral development, psychological tranquility, religious decision-making, and the education of Islamic studies to the audiences.

Keywords: Imām Sajjād's (Peace be upon him) Istikhārah, Religious education, Islamic studies, Shiites of India, Semantic analysis.

Received: 2025/11/21 ; **Revised:** 2026/01/07 ; **Accepted:** 2026/01/29 ; **Published online:** 2026/07/01

Cite this article: Moradi (Rasta), A. (2026). An Educational and Semantic Analysis of the Istikhārah Attributed to Imām Zaynal-‘Ābidīn (‘A) and Its Function in the Informal Education of Islamic Studies Among the Shiites of India. *Research Quarterly of Islamic Education and Training*, 7(2), p. 113-135. <https://doi.org/10.48310/riet.2025.19901.1466>

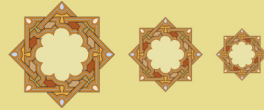
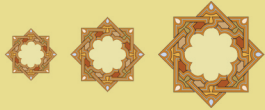
Publisher: Farhangian University

<http://tarbiatmaaref.cfu.ac.ir/>

Article type: Research Article

©2026/authors retain the copyright and full publishing rights

تحلیل تربیتی و معنایی استخاره منسوب به امام زین العابدین (ع) و کارکرد آن در آموزش غیررسمی معارف اسلامی در میان شیعیان هند

ابوالفضل مرادی (رستا)

گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. dr.amoradirasta@gmail.com

چکیده

یکی از آداب و رسوم نوشناخته در میان شیعیان هند، استفاده از استخاره منسوب به امام زین العابدین (ع) است که با روش‌های رایج استخاره تفاوت دارد. این استخاره شامل ۱۱۱ گزاره مستقل است که هر کدام با هدف هدایت فرد در تصمیم‌گیری، توصیه‌های اخلاقی، ایمانی و عملی را بیان می‌کند. پژوهش حاضر با هدف معرفی این سنت نوآورانه و خلاقانه و تحلیل تربیتی، معنایی و روان‌شناختی این متن، از روش‌های توصیفی کتابخانه‌ای و تحلیل آماری استفاده کرده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که گزاره‌ها در ده دسته معنایی طبقه‌بندی می‌شوند که بیشترین بسامد به موضوعات توکل و اعتماد به خدا (۲۵ درصد)، صبر و پایداری (۱۸ درصد) و نهمی از عجله و دعوت به تأمل (۱۵ درصد) اختصاص دارد که این موضوعات نقش محوری در ساختار معنایی متن دارند. همچنین، این گزاره‌ها پیام‌های عملکردی مشخصی را منتقل می‌کنند که در پنج نوع «اقدام»، «ترک اقدام»، «تأخیر در اقدام»، «اقدام مشروط» و «اقدام سریع» تقسیم‌بندی شده‌اند. حدود ۶۸ درصد از گزاره‌ها افراد را به نوعی اقدام به تشویق می‌کنند که نشانگر جهت‌گیری فعال و بویای این متن است. بررسی مآخذشناسی نیز نشان می‌دهد که ۳۶ درصد از گزاره‌ها مستند به آیات قرآن، ۲۷ درصد برگرفته از مضامین حدیثی و ۳۶ درصد دیگر شامل توصیه‌های اخلاقی و عرفانی با محتوای الهامی است. این ترکیب معرفتی، پیوند عمیق استخاره را با سنت‌های شیعی و ابعاد تربیتی آن نشان می‌دهد. در نهایت، تحلیل ساختاری این استخاره بیانگر آن است که متن به شکلی جامع به عنوان الگویی مناسب برای تربیت درونی، رشد اخلاقی، آرامش روانی و تصمیم‌سازی دینی و آموزش معارف اسلامی به مخاطبان می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: استخاره امام سجاد(ع)، تربیت دینی، معارف اسلامی، شیعیان هند، تحلیل معنایی.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۳۰؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۰/۱۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۰۹؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۴/۱۰
استناد به این مقاله: مرادی (رستا)، ابوالفضل (۱۴۰۵). تحلیل تربیتی و معنایی استخاره منسوب به امام زین العابدین (ع) و کارکرد آن در آموزش غیررسمی معارف اسلامی در میان شیعیان هند. پژوهش در آموزش معارف و تربیت اسلامی، ۷(۲)، ص ۱۱۳-۱۳۵.

<https://doi.org/10.48310/riet.2025.19901.1466>

<http://tarbiatmaaref.cfu.ac.ir>

نوع مقاله: پژوهشی

ناشر: دانشگاه فرهنگیان

©۱۴۰۵/نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند.

۱. مقدمه

استخاره به معنای «طلب خیر از خداوند در امور مجهول» است. مسلمانان در مواجهه با مسائلی که راه‌حل قطعی و واضح ندارند، برای رفع ابهام و انتخاب راه درست، به استخاره روی می‌آورند. این عمل ترکیبی از توکل بر خدا و استفاده از عقل و تدبیر انسانی است. استخاره به عنوان یک ابزار معنوی، نقش بسیار مهمی در سبک زندگی دینی و تصمیم‌گیری‌های مسلمانان دارد (کلینی، بی تا، ج ۲، ص ۴۵۶؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۳۱۰). از سوی دیگر، مشورت در اسلام یک اصل مهم است و قرآن کریم و سنت پیامبر (ص) بارها به آن سفارش کرده‌اند. استخاره به‌عنوان مکمل مشورت، به افراد کمک می‌کند تا با استعانت از قرآن، از خداوند هدایت بخواهند و سبک زندگی خود را مطابق قرآن تنظیم نمایند (Denny, 1985). بدین ترتیب استخاره، اعتماد به تصمیم نهایی را افزایش می‌دهد و فرد را از دوگانگی و تردید نجات می‌دهد. همچنین، انجام استخاره باعث می‌شود فرد هدفمندتر و با نیت خیر وارد تصمیم‌گیری شود و صرفاً بر مبنای نظر شخصی یا فشارهای اجتماعی تصمیم نگیرد (خسروی کارشک، ۱۴۰۳). هرچند واژه استخاره به‌صراحت در قرآن نیامده است، اما مفاهیمی چون توکل، طلب هدایت و مشورت به‌طور مکرر در آموزه‌های دینی مورد توجه قرار گرفته‌اند و استخاره بر همین مبانی استوار است. از پیامبر اسلام (ص) روایت شده که هنگام تصمیم برای انجام کارهای مهم، دو رکعت نماز و دعای ویژه استخاره خوانده شود، که نشانگر اهتمام اسلام به فرایند تصمیم‌گیری انسان‌ها است. بدین سان، اسلام در کنار عقلانیت و خردورزی، راهکارهای معنوی نیز برای دستیابی به خیر و صلاح معرفی کرده است (جعفریان، ۱۳۹۱). بر همین اساس، استخاره افزون‌بر جنبه دینی، واجد کارکردهای روان‌شناختی نیز هست؛ به‌گونه‌ای که موجب آرامش روح، افزایش اعتماد به نفس، کاهش استرس و رفع تعارضات درونی می‌شود. چنین تأثیراتی در نهایت به بهبود عملکرد فرد در عرصه‌های شخصی، خانوادگی و اجتماعی منجر می‌شود. بنابراین، استخاره را می‌توان سنتی دینی و در عین حال روشی مؤثر برای مدیریت روانی و تصمیم‌گیری در زندگی معاصر مسلمانان دانست (رفیعی، ۱۳۹۰؛ ریاحی و میرزایی، ۱۴۰۰). بدین ترتیب استخاره در فرهنگ اسلامی نقش یک روش روحانی و عقلانی را دارد که مکمل مشورت با دیگران است و به مسلمانان کمک می‌کند تصمیم‌های مهم زندگی را با توکل و اطمینان اتخاذ کنند. این عمل ضمن کاهش تردید، ارتقای مسئولیت‌پذیری و تقویت ارتباط معنوی، به بهبود کیفیت عملکرد فردی و اجتماعی مسلمانان می‌انجامد. از منظر فقهی نیز استخاره براساس احادیث معصومین (ع) و نظر فقهای متقدم، ابزاری مشروع و مستحب برای طلب خیر و هدایت در مواقع تحیر و تردید شناخته شده است (ابن طاووس، ۱۴۰۹ق، ص ۲۷۷). در طول تاریخ اسلام، هیچ‌گونه فتوا یا حکمی مبنی بر حرمت استخاره صادر نشده و

علما و مراجع تقلید همواره بر تأثیر مثبت آن تأکید کرده‌اند. البته رعایت شرایط شرعی در انجام استخاره، همچون پرهیز از کاربرد آن در امور واجب یا حرام، ضروری دانسته شده و اساساً توصیه شده که تنها در امور مباح و در شرایط تردید به کار رود. مراجع تقلید شیعه غالباً استخاره را روشی برای رفع حیرت در امور مباح دانسته و گرچه عمل به آن را الزام آور نمی‌شمارند، اما توصیه کرده‌اند که برخلاف آن رفتار نشود. برخی علما نیز تأکید دارند که استخاره زمانی نتیجه‌بخش است که پس از تحقیق و مشورت، همچنان تردید باقی مانده باشد، و از این رو عمل به آن نوعی و خوب اخلاقی دارد. این آراء و دیدگاه‌ها نشان می‌دهد که استخاره در عین اتکاء به عقلانیت و مشورت، نقشی تکمیلی در هدایت فرد به سوی تصمیم‌گیری مطمئن و هدفمند ایفا می‌کند (ابراهیمی، ۱۳۹۹). از سوی دیگر، استخاره نقشی مهم در ایجاد آرامش روانی و کاهش اضطراب ایفا می‌کند؛ زیرا فرد مؤمن بر این باور است که در روند تصمیم‌گیری، اراده و مشیت الهی دخیل است. این اعتقاد، او را از نگرانی‌ها و تردیدهای بی‌مورد رها ساخته و اطمینان قلبی لازم برای گام نهادن در مسیر انتخاب‌شده را فراهم می‌آورد. در نتیجه، شخص نه تنها تصمیم خود را بر مبنای اعتماد به خداوند اتخاذ می‌کند، بلکه احساس مسئولیت بیشتری نیز در قبال پیامدهای آن می‌پذیرد و می‌کوشد در مسیر صحیح و مطابق با خیر واقعی حرکت نماید. افزون بر این، استخاره مانع بروز شتاب‌زدگی و عجله در تصمیم‌گیری می‌شود، چراکه پیش از رسیدن به نتیجه نهایی، فرصت کافی برای تفکر، دعا و ارتباط معنوی با خداوند ایجاد می‌گردد. چنین فرایندی موجب می‌شود تصمیمات با تأمل بیشتر و دوراندیشی همراه گردد و در نهایت کیفیت عملکرد فرد در عرصه‌های فردی، خانوادگی و اجتماعی ارتقاء یابد (خلعتبری لیماسی، ۱۳۸۳). با درخشش اسلام در گستره سرزمین‌های اسلامی و درهم آمیختن معارف ناب الهی و آداب و رسوم اجتماعی و خلاقیت‌های مسلمانان در مناطق مختلف، منشوری رنگارنگ از مناسک و رفتارهای دینی به نمایش می‌گذارد. یکی از این چشم‌اندازهای زیبا، تجلی اسلام در شبه‌قاره هند است. نخستین حضور اسلام در شبه‌قاره به سده اول هجری (۷ میلادی) بازمی‌گردد. این تماس‌ها از طریق بازرگانان عرب در سواحل غربی هند (کرالا، گجرات، مالابار) برقرار شد. اسلام ابتدا در قالب تعاملات تجاری و مسالمت‌آمیز معرفی شد (Winke, 1990, p. 170). در سال ۷۱۱ میلادی، برابر با ۹۲ هجری، محمدبن قاسم از سوی خلافت اموی به فرماندهی سپاه عراق به سند (جنوب پاکستان امروزی) اعزام شد و پس از جنگ با حاکم محلی (دهر)، این منطقه را فتح کرد. این نخستین ورود اسلام به شبه‌قاره بود (Ahmad, 1986, vol. 3, p. 404-406). از آن تاریخ به بعد علی‌رغم فراز و نشیب‌های بسیار، به تدریج اسلام اگرچه به صورت یکپارچه، اما در نقاط بسیاری از این قاره‌سان پهناور به عنوان یک آیین نجات‌بخش پذیرفته شد و از سوی بومیان مورد توجه جدی قرار گرفت. تا جایی که می‌توان گفت

جدیدت و توجه مسلمانان شبه‌قاره اگر بیش از سایر مسلمانان نباشد، کمتر نبوده است. یکی از مناسک دینی که مسلمانان به‌ویژه شیعیان در تالار رفیع فرهنگ غنی اسلامی در شبه‌قاره به نمایش گذاشته‌اند، «استخاره سجادیه» است. درحقیقت این کنش دینی، روشی منحصربه‌فرد است که نخبگان متدین در آن مرز و بوم برای برخورداری از سرچشمه ناب آیات قرآن کریم و احادیث و معارف ناب اسلامی، برای بهبود سبک زندگی خویش برگزیده‌اند. این جستار علمی به بررسی یکی از آیین‌های دینی کمتر شناخته‌شده شیعیان شبه‌قاره هند، یعنی استخاره منسوب به امام زین‌العابدین (ع) می‌پردازد؛ آیینی که به‌ویژه در میان برخی جوامع شیعی هند رواج دارد و به‌عنوان سنتی معنوی در تصمیم‌گیری‌های فردی و جمعی نقش‌آفرین است. نسبت دادن این استخاره به امام چهارم شیعیان، آن را واجد قداست و مشروعیتی ویژه ساخته و در حافظه دینی این جوامع جای داده است (امام زین‌العابدین (ع)، ۱۳۶۸ق). هدف تحقیق حاضر معرفی دقیق و مستند این سنت و تحلیل ابعاد فرهنگی، تاریخی، روان‌شناختی و اجتماعی آن است؛ ازجمله بررسی ساختار رساله مرتبط با آن، شیوه‌های اجرایی، جایگاه آن در میان انواع دیگر استخاره، و پیوند آن با مفاهیمی چون توکل، مشورت و آرامش روانی. این پژوهش نشان می‌دهد که استخاره یادشده افزون‌بر کارکرد معنوی، در کاهش اضطراب، تقویت ایمان و ساماندهی تصمیم‌گیری مؤثر است و هم‌زمان می‌تواند به شناخت بهتر تعاملات تاریخی- فرهنگی ایران و شبه‌قاره و جلوه‌های بومی‌شده تشیع در این منطقه یاری رساند.

بررسی منابع و مطالعات صورت‌گرفته پیرامون استخاره در جوامع اسلامی نشان می‌دهد که تاکنون توجه محققان بیشتر بر ابعاد عمومی و کارکردهای روان‌شناختی، اجتماعی و فقهی این عمل دینی متمرکز بوده است و کمتر به اشکال محلی و سنت‌های خاص آن در مناطق مختلف پرداخته‌اند. در حوزه شبه‌قاره هند نیز با وجود پژوهش‌های ارزشمند درباره آیین‌ها و مناسک شیعیان، اثری مستقل درباره «استخاره منسوب به امام زین‌العابدین (ع)» مشاهده نمی‌شود. جستجو در آثار برجسته نسخه‌شناسان و فهرست‌نگاران نسخ خطی در ایران و شبه‌قاره نیز مؤید این نکته است که هیچ اشاره‌ای به این رساله نشده است (منزوی، ۱۳۴۸؛ درایتی، ۱۳۹۴). همچنین در فهرست‌های مربوط به نسخه‌های چاپ سنگی هند نیز نامی از این اثر نیامده است (نوشاهی، ۱۳۹۱؛ صدرایی خوئی، مرادی و ذبیحی‌فر، ۱۴۰۳). با توجه به این فقدان، می‌توان گفت پژوهش حاضر نخستین تلاش علمی در معرفی، تحلیل و بررسی این سنت دینی است. آنچه در این تحقیق مورد توجه قرار گرفته، نوعی از استخاره است که در میان بخشی از شیعیان هند رایج بوده و در زندگی دینی آنان نقشی مهم ایفا می‌کرده است تحقیق در این رساله می‌تواند از جهات مختلف حائز اهمیت باشد؛ نخست اینکه آیا اصولاً چنین استخاره‌ای با این شکل و قالب از سوی امام

سجاد(ع) در سیره ایشان گزارش شده است. همچنین، ساختار و شیوه اجرای این استخاره چگونه بوده است. از این منظر با توجه به اینکه اجرای این استخاره با استخاره‌های مرسوم متفاوت است، می‌تواند یافته‌های ارزشمندی در انواع استخاره به همراه داشته باشد. از سوی دیگر، در مورد تحلیل محتوا و مضمون ۱۱۱ گزاره این استخاره باید گفت که این گزاره‌ها دارای چه مآخذ و سندی در قرآن کریم و متون حدیث شیعی هستند و موضوعات گزاره‌های این استخاره دارای چه تنوع موضوعی بوده و از همه مهم‌تر با تحلیل و بررسی این گزاره‌ها مشخص می‌شود که چه تأثیراتی بر اندیشه و رفتار و به عبارت دیگر تعلیم و تربیت غیررسمی در جامعه شیعیان هند داشته است. با توجه به موارد فوق می‌توان گفت، تحقیق در این رساله می‌تواند دریچه‌های تازه‌ای به سوی علاقه‌مندان پژوهش در خصوص آداب و رسوم و فرهنگ شیعیان در شبه‌قاره هند بگشاید و مخاطبان را با یکی از رفتارهای دینی که در جامعه هند مورد توجه بوده، آشنا نماید. نکته بسیار مهم و شایان توجه این است که این استخاره به عنوان یکی از آداب دینی شیعیان هند برای مسلمانان و شیعیان سایر بلاد اسلامی تاکنون شناخته شده نیست. بدون شک، تحقیق در این موضوع از جهات مختلف اهمیت دارد. نخست اینکه، باید مشخص شود آیا اصولاً چنین استخاره‌ای با این قالب و شکل، در سیره و روایات مربوط به امام سجاد(ع) گزارش شده است یا خیر؟ دوم ساختار و شیوه اجرای این استخاره چگونه است؛ به ویژه که نحوه اجرای آن با استخاره‌های مرسوم تفاوت دارد و این موضوع می‌تواند یافته‌های ارزشمندی در زمینه انواع استخاره ارائه دهد. همچنین، این پژوهش به تحلیل محتوای ۱۱۱ گزاره ذکر شده در این استخاره پرداخته و بررسی می‌شود که این گزاره‌ها چه مآخذ و اسنادی در قرآن کریم و متون حدیث شیعی دارند و تنوع موضوعی آن‌ها چگونه است. مهم‌تر از همه، تحلیل این گزاره‌ها کمک می‌کند تا تأثیرات آن بر اندیشه، رفتار و به‌طور کلی تعلیم و تربیت غیررسمی در جامعه شیعیان هند مشخص گردد. با توجه به این موارد، می‌توان گفت که تحقیق در این زمینه، دریچه‌های تازه‌ای را به روی علاقه‌مندان پژوهش در حوزه آداب، رسوم و فرهنگ شیعیان شبه‌قاره هند می‌گشاید و مخاطبان را با یکی از رفتارهای دینی که در جامعه هند جایگاه ویژه‌ای داشته است، آشنا می‌سازد. بنابراین پرسش‌های پژوهش به شرح زیر می‌باشند:

- آیا استخاره منسوب به امام سجاد(ع) در سیره ایشان موجود است؟
- ساختار و شیوه اجرای این استخاره چگونه است؟
- گزاره‌های موجود در این استخاره از چه تنوع موضوعی و محتوایی برخوردار هستند؟
- گزاره‌های موجود در این استخاره چه مآخذی دارند و آیا با قرآن و متون حدیثی تطابق دارند؟
- تأثیرات این استخاره بر رفتار و اندیشه شیعیان هند و سبک زندگی آنان چیست؟

● آموزه‌های دینی که از گزاره‌های این استخاره قابل دریافت و استنباط است، کدامند؟ و از چه تنوعی برخوردار است؟

● چه تفاوت‌هایی بین گزاره‌های این استخاره و دیگر استخاره‌های رایج وجود دارد؟

● آیا این استخاره بر تصمیم‌گیری‌های اجتماعی و فردی شیعیان هند تأثیرگذار بوده است؟

۲. روش پژوهش

روش این پژوهش کیفی، تحلیلی-توصیفی و مبتنی بر رویکرد کتابخانه‌ای است. در گام نخست، منابع مکتوب مرتبط با استخاره منسوب به امام زین‌العابدین (ع)، شامل رساله‌ها، متون دینی و نسخه‌های موجود در جوامع شیعی هند گردآوری و بررسی شده است. سپس با بهره‌گیری از تحلیل محتوای متون، ساختار، مضامین و شیوه‌های اجرای این استخاره استخراج و طبقه‌بندی گردید. در ادامه، داده‌های تاریخی و گزارش‌های میدانی درباره رواج و کارکرد اجتماعی این آیین در میان شیعیان هند مطالعه و با رویکرد جامعه‌شناسی دین و روان‌شناسی دینی تفسیر شده است. بدین ترتیب، پژوهش حاضر می‌کوشد تا ضمن بازشناسی ریشه‌ها و بسترهای فرهنگی-تاریخی این سنت، کارکردهای تربیتی، روان‌شناختی و اجتماعی آن را نیز با نگاهی میان‌رشته‌ای تحلیل کند.

۳. یافته‌های پژوهش

۳-۱. ساختار استخاره سجاده

این استخاره آنچنان که در متن رساله چاپی آمده، از دو جزء اصلی تشکیل شده است:

الف) صفحه‌ای که در میانه آن دایره‌ای کوچک قرار دارد؛ که از پیرامون این دایره مرکزی، حلقه‌های پی‌درپی و هم‌مرکز به بیرون گسترش یافته‌اند؛ هفت دایره منظم که هر یک مانند کمربندی باریک، گرداگرد دیگری نشسته و ساختاری چندلایه پدید آورده‌اند. از سوی دیگر، تعداد ۱۶ خط عمودی از مرکز آغاز شده و تا بیرونی‌ترین دایره امتداد یافته‌اند. این خط‌های عمودی و محیطی، دایره‌ها را به خانه‌های کوچک و منظم تبدیل می‌کنند.

ب) گزاره‌های استخاره شامل ۱۱۱ جمله عربی که در کنار هر یک از شماره‌ها به ترتیب در ادامه رساله درج شده است. البته در رساله موجود، ترجمه اردوی هر یک از عبارات‌های عربی در ستونی در مقابل آن نوشته شده است.

استخاره با نماز و دعا که شامل خواندن دو رکعت نماز و دعای مأثور بوده و بیشتر بر آرامش قلبی و توکل تمرکز دارد؛ معمولاً استخاره به دو صورت انجام می‌شود؛ نخست استخاره با قرآن که پس از نیت و

«مرآت‌الخیال و گنجینه تواریخ» بسیار راهگشاست. در این کتاب که در سال ۱۳۱۳ قمری در مطبعه نظامی دکن به چاپ رسیده است، برابر با ۱۸ واژه ثبت نموده که چند مورد از آن‌ها می‌تواند معادل‌های خوبی برای این عدد باشند. نخستین آن‌ها که اتفاقاً به‌عنوان نخستین مورد در این کتاب درج گردیده، کلمه «فال» است. این کلمه می‌تواند در این تساوی بسیار مقبول باشد؛ چراکه این استخاره در نگاه دیگر، خود فالنامه‌ای محسوب می‌گردد که مشابه آن در «فالنامه شیخ بهایی» نیز مشاهده می‌گردد. بعد از آن، واژه‌های «سالک»، «محاسب»، «کافی»، «اعلی»، «عالی» و «با حق» نیز می‌توانند تناسب محتوایی و مفهومی با این گزاره‌ها داشته باشند (رعد حیدرآبادی دهلوی، ۱۳۱۳ق، ص ۱۳). هر یک از این جملات می‌تواند شامل پیام‌های عملکردی متعددی باشد که به استخاره‌کننده کمک می‌کند تا در مورد عملی که پیش‌رو دارد، تصمیم مناسبی اتخاذ کند. به دلیل محدودیت فضای پژوهش، امکان ذکر همه جملات وجود ندارد؛ با این حال، به منظور آشنایی بیشتر، ۱۰ جمله از این مجموعه همراه با شماره آن‌ها در متن استخاره در جدول (۱) آمده است.

جدول ۱- گزاره‌های گزیده استخاره سجادیه

شماره گزاره	متن گزاره	شماره گزاره	متن گزاره
۱	«من یتوکل علی الله فهو کفاه	۶	الصبر چند العواقب لاتعجل تجد خیرا انشاء الله تعالی
۲	لاتهمل فیما عزمتم الله معک	۷	اذانویت خیرافاجزم عزمک فان الله کریم بعینک فی هذا الامر انشاء الله تعالی
۳	لاتعجل فیما عزمتم فان الصبر راحة	۸	الرضا فی الامور سعادة فی الدین و راحة البدن فیما انت فیه
۴	اذا توکلتم علی الله فاعقل فانه یعینک	۹	لاتضرع فی امر قصدت فان الله یقضی حاجتک ان شاء الله تعالی

از نکات قابل توجه درباره نسخه چاپی این رساله آن است که اثر مزبور به‌طور بنیادین بر زبان اردو مبتنی است؛ به‌گونه‌ای که هم شیوه انجام استخاره به زبان اردو توضیح داده شده و هم ترجمه عبارات عربی همراه با شماره‌گذاری به اردو ارائه شده است. این مسئله نشان می‌دهد که مخاطبان اصلی این اثر، اردوزبانان شیعه در شبه‌قاره هند بوده‌اند. همچنین در این رساله، عنوان «استخاره امام سجاده (ع)» به‌صراحت به‌کار رفته که دلالت دارد بر آنکه صاحب یا منسوب‌الیه این عمل دینی، امام زین‌العابدین (ع) معرفی شده است. از این‌رو، می‌توان چنین فرض کرد که در میان شیعیان هند، این نوع خاص از استخاره به امام سجاده (ع) نسبت داده می‌شود. با این حال، بررسی منابع معتبر از جمله صحیفه سجادیه، روایات حدیثی و سیره آن حضرت، نشان می‌دهد که هیچ سند یا نشانه‌ای از وجود این نوع استخاره در میان آثار معتبر منتسب به امام سجاده (ع) در خارج از قلمرو فرهنگی شبه‌قاره هند یافت نمی‌شود. این رساله، با وجود اهمیت بالقوه‌ای که در بازنمایی یکی از آیین‌های دینی شیعیان شبه‌قاره هند دارد، تاکنون در تاریخ

فرهنگ مکتوب ایران ناشناخته و مغفول مانده است. علی‌رغم جستجوهای میدانی، پژوهش‌های کتاب‌شناختی و واری منابع چاپی و خطی در حوزه دین‌پژوهی و فرهنگ شیعی، هیچ‌گونه اشاره‌ای به این اثر در منابع علمی فارسی‌زبان یافت نشد. این در حالی است که محتوای رساله و نسبت آن با یکی از امامان شیعه، یعنی امام زین‌العابدین (ع)، آن را در شمار آثاری قرار می‌دهد که می‌تواند در شناخت زیست دینی شیعیان شبه‌قاره هند و پیوندهای معنوی آنان با امامان معصوم (ع) نقش مؤثری ایفا کند. شگفت‌آور آنکه، نسخه‌ای از این رساله، به‌صورت کاملاً سالم و خوانا، در میان کتاب‌های نایاب و چاپ‌سنگی اردو، در گنجینه گران‌بهای کتابخانه بزرگ آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی (قم) نگهداری می‌شود؛ مجموعه‌ای که یکی از غنی‌ترین و معتبرترین پایگاه‌های میراث مکتوب اسلامی در جهان اسلام به‌شمار می‌رود. این اثر که به زبان اردو تألیف و چاپ شده، تاکنون از دید محققان و پژوهشگران فارسی‌زبان پنهان مانده است. ناآشنایی بسیاری از اهل تحقیق با زبان اردو، و نیز فقدان نمایه‌سازی دقیق اینگونه آثار در کتابنامه‌های فارسی، از عوامل اصلی ناشناخته ماندن این رساله در ایران بوده‌اند. کشف و معرفی این اثر می‌تواند نقطه آغازی برای بازشناسی بخشی از تعاملات فرهنگی، اعتقادی و آیینی میان شیعیان ایران و شبه‌قاره هند باشد. این رساله که در صفحه‌عنوان با عنوان «استخاره سجادیه منسوب به حضرت سیدالساجدین امام زین‌العابدین علیه‌السلام» معرفی شده و در صدر صفحه نخست نیز عبارت «منقول از جناب سیدالساجدین امام زین‌العابدین علیه‌السلام» آمده است، به‌وضوح از انتساب این عمل دینی به آن امام بزرگوار حکایت دارد. از نکات مهم در شناسایی زمینه مذهبی چاپ این اثر آن است که عبارت «علیه‌السلام» در کنار نام امام، در صفحه‌عنوان درج شده که معمولاً در چاپخانه‌های شیعی متداول بوده است. این نکته، قرینه‌ای مهم بر آن است که این کتاب در مطبعه‌ای با گرایش شیعی منتشر شده است. قرائن متعدد دیگری نیز این فرض را تقویت می‌کند. یکی از آن‌ها، نام و محل چاپ اثر است: «مطبعه حیدری» واقع در شهر حیدرآباد دکن. شخصی که در چاپ این کتاب نقش اصلی داشته و به‌اصطلاح «مهتم چاپ» اثر معرفی شده، محمدحسین، از برادران مالک کتابخانه حیدری است. این اطلاعات نشان‌دهنده وابستگی اثر به یک شبکه فعال نشر شیعی در منطقه است. علاوه بر این، مطابق سنت رایج در چاپخانه‌های دوره چاپ سنگی در هند، ناشران معمولاً در آغاز و پایان نسخه، فهرستی از دیگر آثار منتشرشده خود را نیز ارائه می‌کردند که هم نوعی تبلیغ محسوب می‌شد و هم بیانگر خط‌مشی فرهنگی آن مطبعه بود. در صفحه پایانی این رساله نیز فهرست مشابهی وجود دارد که مجموعه‌ای از آثار شاخص شیعی را معرفی می‌کند؛ ازجمله:

● زیارت عاشورا با ترجمه اردو،

- زیارت وارث با ترجمه اردو،
- زیارت مفعه حضرت زینب و حضرت سکینه (س)،
- رساله ذهبیه در اسرار علوم طیبه، منسوب به امام رضا (ع)،
- عقاید الشیعیه به زبان اردو،
- ترجمه «بحارالانوار» به زبان اردو،
- عروج السعادات (ترجمه معراج السعاده ملا احمد نراقی) به اردو، تألیف مولوی میر محمود علی صاحب لایق،
- علائم الظهور به زبان اردو.

وجود چنین آثاری، نه تنها نشان‌دهنده محتوای شیعی و گرایش عقیدتی مطبوعه است، بلکه گواهی بر تلاش بسیاری از فرهیختگان شیعه در سرزمینی با تنوع گسترده دینی و مذهبی، برای ترویج اندیشه ناب تشیع نیز به‌شمار می‌رود. بدین‌سان، می‌توان مطبوعه حیدری را یکی از مراکز فعال و مؤثر نشر فرهنگ و معارف شیعی در حیدرآباد دکن دانست. قرینه مهم دیگری نیز بر شیعی بودن فضای انتشار این رساله در صفحه پایانی نسخه - که حکم پشت‌جلد را دارد - قابل مشاهده است. در این صفحه، نوشتاری به زبان اردو، با امضای «منیجر حیدری» (مدیر چاپخانه) درج شده که در آن صراحتاً هدف از تأسیس این مطبوعه، اشاعه فرهنگ شیعی معرفی شده است. همچنین در متنی که به زبان اردو آمده، تأکید شده که مطبع حیدری، حیدر کرار (ع) متعلق به مؤمنان و پیروان ائمه اطهار (ع) است و برای ادای احترام به حضرات ایشان و خدمت به آنان، به منظور کسب یمن و برکت، به نام مقدس و گرامی جناب حیدر کرار نام‌گذاری و اختصاص یافته است (همان، ص ۱۰). بر این اساس، تمام شواهد و مستندات یادشده به‌روشنی نشان می‌دهد که این اثر در فضایی اصیل و آشکاراً شیعی به چاپ رسیده است. تأکید بر این نکته از آن‌روست که محقق درصدد معرفی این استخاره به‌عنوان یکی از آداب و رسوم ریشه‌دار و رایج در میان شیعیان شبه‌قاره هند است. بدون تردید، این پیش‌فرض زمینه‌ای مهم برای تحلیل جایگاه فرهنگی و دینی این رساله فراهم می‌آورد.

۳-۲. انواع گزاره‌ها از نظر مفهومی و محتوایی

گزاره‌های استخاره‌ای منسوب به امام زین‌العابدین (ع) بر پایه تحلیل مفهومی و محتوایی در ده دسته معنایی اصلی دسته‌بندی شده‌اند که هر یک نشان‌دهنده یکی از مؤلفه‌های بنیادین تربیت دینی و اخلاقی هستند. این تقسیم‌بندی براساس فراوانی و عمق مفهومی گزاره‌ها صورت گرفته و هدف آن فهمی منسجم و نظام‌مند از آموزه‌های معنوی موجود در متن استخاره است که به عنوان الگویی برای تصمیم‌گیری و تربیت

فردی مطرح می‌شود. این رویکرد علاوه بر تأکید بر مفاهیمی مانند توکل، صبر، تأمل و قناعت، به جنبه‌های روان‌شناختی چون کاهش اضطراب، تقویت اراده و خودکنترلی نیز می‌پردازد و نشان می‌دهد که این متن فراتر از یک ابزار پیشگویی، ساختاری هماهنگ و کامل برای ارتقای سلامت روان، اخلاق درونی‌شده و رشد معنوی فراهم می‌کند و می‌توان آن را به عنوان ابزاری برای آموزش معارف اسلامی به فراگیران دانست. این تقسیم‌بندی ده‌گانه عبارتند از:

۳-۲-۱. توکل و اعتماد به خدا: توکل به عنوان رکن تربیت دینی، کودک و بزرگسال را به نوعی استقلال از غیر و اتکاء به قدرت مطلق سوق می‌دهد. از وابستگی بیمارگونه به افراد یا شرایط جلوگیری کرده و احساس کرامت و اعتماد به نفس را تقویت می‌کند. این اصطلاح در آموزه‌های اسلامی مفهومی عمیق و چندلایه است که ریشه در ایمان به ربوبیت مطلق الهی دارد. از منظر دینی، توکل صرفاً واگذاری امور به خدا نیست، بلکه همراهی اعتماد قلبی، رضایت به تقدیر، و حرکت در چارچوب اسباب مشروع است؛ چنانکه قرآن می‌فرماید: «وَعَلَى اللَّهِ فَتَوَكَّلُوا إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» (مانده، ۲۳). توکل در تحلیل معرفتی-دینی به عنوان شیوه‌ای از زیستن مؤمنانه شناخته می‌شود که با تکیه بر خدا، آرامش و رضایت الهی را در مسیر انتخاب و تصمیم‌سازی رقم می‌زند. توکل، نقطه تلاقی معرفت، تواضع و ایمان است و در تربیت دینی، نقش بنیادینی در شکوفایی شخصیت روحی و اخلاقی ایفا می‌کند (موسوی، حکیمیان، و فاطمی، ۱۴۰۱).

۳-۲-۲. صبر و پایداری: آموزش صبر باعث تقویت اراده، مدیریت خواسته‌ها و تأخیر در ارضای تمایلات می‌شود. این مورد مهارت کلیدی در تربیت اخلاقی و بلوغ شخصیت است. صبر در مضامین تربیتی و اخلاقی استخاره امام زین العابدین (ع) جایگاهی ممتاز دارد و در قالب گزاره‌هایی چون «اصبر و ما صبرک إلا بالله»، «الصبر مفتاح الفرج»، «اجلس علی بساط الصبر»، و «الصبر جند العواقب» نمود یافته است. این جملات، بیانگر آن است که صبر نه تنها راه‌حل لحظه‌ای برای مواجهه با دشواری‌ها، بلکه یک فضیلت مستمر اخلاقی در فرآیند رشد و تعالی انسان است. در منظومه اخلاق اسلامی، صبر از ارکان اصلی سلوک معنوی بوده و نقش آن در تزکیه نفس، پرورش اراده و شکل‌گیری شخصیت ایمانی بسیار برجسته است. قرآن کریم بارها صبر را با محبوبیت نزد خداوند، همراهی با پروردگار، و پاداش بی‌حساب گره می‌زند (زمر، ۱۰؛ بقره، ۱۵۳). نموده‌های صبر در سه بخش قابل طبقه‌بندی است: صبر بر انجام طاعت، صبر بر ترک معصیت، و صبر در برابر بلا. این سطوح نه تنها ابعاد فردی، بلکه ابعاد اجتماعی و تربیتی دارند و در منظومه اخلاق اسلامی، صبر زمینه‌ساز استقامت در مسیر حق، تحمل مسئولیت، و رسیدن به کرامت و عزت است (نراقی، ۱۳۷۵، ص ۶۴۳).

۳-۲-۳. نهی از عجله و تأکید بر تأمل: یکی از ریشه‌های خطای رفتاری در تربیت، شتابزدگی است. این گزاره‌ها، فرد را به تفکر، سنجش پیامد و صبر در تصمیم‌گیری دعوت می‌کنند و مهارت‌هایی ضروری برای تربیت عقلانی هستند. پژوهش‌ها با رویکرد دینی و اخلاقی نشان می‌دهند که نهی از عجله و تأکید بر تأمل، به عنوان راهکاری برای حفظ سلامت روان و ارتقای اخلاق فردی اهمیت دارد (فرد شایسته و خرمایی، ۱۳۹۱). تأمل پیش از عمل، موجب تصمیم‌گیری عاقلانه و پرهیز از خطاهای ناشی از شتابزدگی می‌شود و در متون دینی نیز صبر و تدبیر به عنوان فضایل اخلاقی مورد سفارش قرار گرفته‌اند. این رویکرد، همسو با آموزه‌های قرآنی و حدیث، زمینه‌ساز رشد معنوی و اجتماعی است.

۳-۲-۴. قناعت و ترک حرص و طمع: تربیت دل برای بی‌نیازی و تربیت نگاه برای رضایت از امکانات است. این نگرش، فرد را در برابر فشار مصرف‌گرایی، مقایسه‌های اجتماعی و رقابت ناسالم ایمن می‌سازد و به جای حرص و طمع، فضیلت «بسندگی» را در شخصیت فرد تثبیت می‌کند. از نظر روانی، قناعت موجب آرامش روان، کاهش اضطراب مالی، عزت نفس و رضایت درونی پایدار می‌شود و در روان‌شناسی مثبت‌نگر به عنوان یکی از شاخص‌های سلامت معنوی و بهزیستی ذهنی شناخته می‌شود. قناعت با کاهش ولع مادی، افزایش خشنودی درونی، و تقویت نگاه معناگرا به زندگی، عاملی مؤثر در مقابله با اختلالات روان‌شناختی به‌ویژه اضطراب و افسردگی است. در حقیقت قناعت نه صرفاً یک توصیه اخلاقی، بلکه راهبردی روانی برای سبک زندگی سالم در فرهنگ اسلامی است (داوودی، سپهوندی، و میردیری‌کوند، ۱۳۹۹).

۳-۲-۵. رضایت و تسلیم در برابر تقدیر: گزاره‌هایی همانند «الرضا فی الأمور سعادة»، «کن راضیا بقسمة الله»، «حسبنا الله و نعم الوکیل» مخاطبان را برای مواجهه سالم با ناکامی‌ها و شکست‌ها آماده می‌کند. این آموزش می‌تواند در برابر رفتارهای پرخاشگرانه یا افسرده‌وار محافظت باشد. تسلیم در برابر خدا، از منظر روان‌شناسی معنویت، به معنای تسلیم در برابر نظم بالاتر هستی است که اضطراب وجودی را کاهش داده و فرد را از کنترل بیمارگونه شرایط رها می‌سازد.

۳-۲-۶. حرکت، اقدام و ترک سستی: این گزاره‌ها تربیت در جهت مسئولیت‌پذیری، آغازگری، و پرهیز از تنبلی را هدف گرفته و با ایجاد حس کارآمدی، انگیزه درونی را فعال می‌سازند. پژوهش‌ها نشان می‌دهد که آغازگری در انجام وظایف، احساس کارآمدی را تقویت کرده و به بهبود عملکرد فردی می‌انجامد. ترک تنبلی و فعالیت مستمر، عامل مهمی در رشد توانمندی‌های روانی و رفتاری است که موجب خودتنظیمی و افزایش موفقیت‌های تحصیلی و شغلی می‌شود. حرکت و اقدام فعالانه نقش اساسی در تقویت مسئولیت‌پذیری فرد دارند و با کاهش تمایل به سستی، انگیزه درونی را افزایش می‌دهند.

۳-۲-۷. مشورت و استخاره: گزاره‌های مرتبط با مشورت مانند «استخر فیما نویت فشاور اصدق لک» و «لا تفعل ما عزمت إلا بمشاوره من تحبه»، تربیت اخلاقی را بر پایه مشورت‌پذیری، فروتنی عقلانی و اجتناب از خودمحوری استوار می‌سازند. این مضامین فرد را به پرورش عقل جمعی، گوش دادن به تجربه دیگران، و عبور از تصمیم‌گیری‌های خودسرانه دعوت می‌کنند. در آموزه‌های دینی، مشورت نه تنها نشانه رشد عقلانی، بلکه واجب اخلاقی دانسته شده است؛ چنانکه قرآن می‌فرماید: «وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ» (آل عمران، ۱۵۹). با توجه به رویکرد قرآن در خصوص مشورت، می‌توان گفت مشورت جلوه‌ای از عقلانیت اخلاقی است که موجب پرهیز از خطا، جلب نظر خیرخواهان، و تقویت انسجام اجتماعی می‌شود. در این نگاه، مشورت ترکیبی از فروتنی، تکلیف‌گرایی، و عقلانیت اخلاقی است (عظیم‌زاده اردبیلی و افضل‌ی قادری، ۱۳۹۹).

۳-۲-۸. نیت خیر و قصد صالح: آموزش نیت خالص، ریشه‌ای عمیق در سنت اخلاق اسلامی دارد و در گزاره‌های استخاره مانند «إنما الأعمال بالنیات»، «اخلص نیتک لله»، و «إذا نویت خیرا فاجزم عزمک» تجلی یافته است. این‌گونه گزاره‌ها، انسان را به «اخلاق درونی‌شده» سوق می‌دهند؛ اخلاقی که برخلاف رفتارهای نمایشی یا منفعت‌طلبانه، بر صداقت با خویشتن و مراقبت قلبی از انگیزه‌ها تأکید دارد. در چنین نظام تربیتی، وجدان نقش اصلی را ایفا می‌کند و فرد را بدون نیاز به نظارت بیرونی، به درستکاری پایبند نگه می‌دارد. نیت خالص به‌عنوان نقطه آغاز رفتار اخلاقی و سرچشمه ثبات معنوی است؛ نیتی که نه تنها موجب رضایت درونی و عزت نفس است، بلکه احتمال ابتلا به اختلالاتی مانند افسردگی را کاهش داده و احساس معنای پایدار در زندگی را تقویت می‌کند (مصباح، ۱۳۹۱).

۳-۲-۹. گزاره‌های دعایی و امیدبخش: در استخاره امام زین العابدین (ع)، شماری از گزاره‌ها با ساختاری دعاگونه و الهام‌بخش، نقش مؤثری در تربیت دینی و آرام‌سازی روان دارند. این مضامین با زبان توکل‌آمیز و رجاء‌محور، زمینه رشد نگرش امیدوارانه به زندگی را فراهم می‌سازند. برای نمونه، در گزاره «ارجو لک فی هذا الامر خیرا» نوعی تمثای خیر همراه با اعتماد به لطف الهی دیده می‌شود که مخاطب را به انتظار گشایش و برکت دعوت می‌کند. همچنین عبارت «لاتخف و لاتحزن فیما ترید» با لحنی آرامش‌بخش، از ترس و اندوه درونی می‌کاهد و نوعی اعتماد آرام‌بخش به تدبیر الهی می‌آفریند. این‌گونه دعاها کوتاه اما عمیق، افزون‌بر جنبه ایمانی، جنبه کارکردی روان‌شناختی نیز دارند و در آموزه‌های اسلامی نه تنها وسیله پیوند با خدا، بلکه ابزاری برای خودتنظیمی هیجانی، معناجویی در رنج، و تقویت تاب‌آوری در برابر سختی‌ها تلقی می‌شوند. دعا با فعال‌سازی حس امید و اتکاء به قدرتی برتر، موجب کاهش اضطراب، افزایش تاب‌آوری و تقویت معنا در زندگی می‌شود و مضامین دعایی با کاهش فشار

روانی و تقویت حس امنیت وجودی، نقشی اساسی در سلامت روان فرد دیندار ایفا می‌کنند (محمدجوادی و همکاران، ۱۴۰۳).

۳-۲-۱۰. شرط‌گذاری برای نیت و عمل (گزاره‌های مشروط): در بخشی از گزاره‌های استخاره، نوعی شرط‌گذاری اخلاقی دیده می‌شود که تربیت رفتار را از سطح تقلیدی به مرحله تأمل در نیت و داوری درونی ارتقاء می‌دهد. گزاره‌هایی مانند «این کان قصدک الدنیا فالترک اولی و این کان دیناً فالإسراع خیر» و نیز «إذا وجدت قلبک نهوضاً فافعل و إلا فلا» نشان می‌دهند که تصمیم‌گیری نه صرفاً با نفع و ضرر ظاهری، بلکه با سنجش نیت، صدق درونی و آمادگی روحی سنجیده می‌شود. این نوع شرط‌گذاری‌ها نوعی تمرین عقلانی- اخلاقی برای خودارزیابی و خودتنظیمی است؛ یعنی فرد با صداقت، هدف و نیت خویش را پیش از عمل می‌سنجد و به‌گونه‌ای تربیت می‌شود که میان ظاهر و باطن تصمیم هماهنگی ایجاد کند. اخلاق دینی متعهدانه بر پایه مراقبه قلبی و خودنظارت درونی استوار بوده و شرط‌گذاری در نیت و تصمیم، پایه‌ای مهم برای شکل‌گیری وجدان اخلاقی محسوب می‌شود (علمایی، ۱۴۰۰).

جدول ۲- توزیع بسامدی گزاره‌ها براساس دسته‌های معنایی

ردیف	دسته معنایی	تعداد گزاره	درصد بسامد
۱	توکل و اعتماد به خدا	۲۷ گزاره	۲۵٪
۲	صبر و پایداری	۲۰ گزاره	۱۸٪
۳	نهی از عجله و تأمل	۱۷ گزاره	۱۵٪
۴	حرکت، اقدام و ترک سستی	۱۳ گزاره	۱۲٪
۵	قناعت و ضد حرص	۱۲ گزاره	۱۱٪
۶	رضایت و تسلیم به تقدیر	۹ گزاره	۸٪
۷	شرط‌گذاری و گزاره‌های مشروط	۶ گزاره	۵٪
۸	مشورت و استخاره	۵ گزاره	۴٪
۹	نیت خیر و قصد صالح	۵ گزاره	۴٪
۱۰	گزاره‌های داعی و امیدبخش	۴ گزاره	۳٪

داده‌های جدول (۱) نشان می‌دهد که بیشترین تمرکز گزاره‌ها بر مضامین توکل و اعتماد به خدا (۲۵ درصد) و پس از آن صبر و پایداری (۱۸ درصد) است که بیانگر محوریت آموزه‌های ایمانی و تقویت روحیه تسلیم و پایداری در برابر سختی‌ها در این متن استخاره است. جایگاه سوم به نهی از عجله و دعوت به تأمل (۱۵ درصد) اختصاص دارد که نشان‌دهنده اهمیت تدبیر در تصمیم‌گیری است. مضامین تربیتی همچون حرکت و ترک سستی (۱۲ درصد)، قناعت (۱۱ درصد) و رضایت به تقدیر الهی (۸ درصد) نیز سهم قابل توجهی دارند که مجموعاً بر سازوکار درونی‌سازی آرامش، رضایت و مسئولیت‌پذیری دلالت

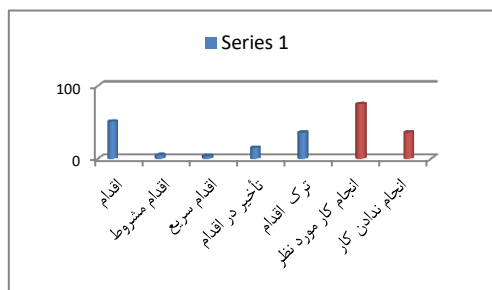
می‌کند. در مقابل، موضوعاتی مانند مشورت، نیت خیر و گزاره‌های مشروط یا دعایی سهم کمتری دارند (۳ تا ۵ درصد)، که نشان می‌دهد این مفاهیم بیشتر نقش تکمیلی و حمایتی در ساختار کلان پیام‌ها دارند. در مجموع، توزیع معناشناختی گزاره‌ها حاکی از تکیه بر تقویت ایمان، تعادل عقلانی و تقوا در تصمیم‌گیری است.

۳-۳. پیامدهای عملی و اقدامی استخاره

آنچه به عنوان راهنمای عملکرد استخاره‌کننده از این ۱۱۱ جمله قابل استخراج است، پنج مورد می‌باشد که به ترتیب عبارتند از: اقدام، ترک اقدام، تأخیر در اقدام، اقدام مشروط و اقدام سریع. داده‌های جدول (۳) بسامد و تعداد هریک از این اقدام‌ها را نشان می‌دهد.

جدول ۳- توزیع بسامدی انواع پیام‌های عملکردی

ردیف	نوع پیام عملکردی	تعداد موارد در جمله‌ها
۱	اقدام	۵۱
۲	ترک اقدام	۳۶
۳	تأخیر در اقدام	۱۵
۴	اقدام مشروط	۵
۵	اقدام سریع	۴

نمودار ۱- انواع رویکردهای عمل‌گرایانه

با توجه به نمودار (۱) می‌توان گفت، در رویکرد عمل‌گرایانه این استخاره، استخاره‌کننده را به اقدام در خصوص کار مورد نظر خویش سوق می‌دهد. یعنی گزینه‌های «ناظر بر اقدام» (۷۵ مورد) در مقابل گزینه‌های «ترک اقدام» (۳۶ مورد)، با اختلاف بسیار، شرایط عملکردی استخاره را به نفع «اقدام و عمل» راهنمایی می‌کند و طبیعتاً این مقوله می‌تواند نشانگر آن باشد که در نتیجه این مورد توجه قرار دادن این استخاره، جامعه به سوی پویایی و حرکت موثر خواهد رفت. در مورد انواع راهنمایی‌ها در گزینه «اقدام» نیز نتیجه بسیار قابل توجه است. از مجموع ۷۶ مورد از گزینه‌هایی که ناظر بر درخواست اقدام از سوی

استخاره‌کننده در مقوله مورد نظر بوده، تعداد ۵۱ مورد مطلقاً اقدام را بدون هیچ قید و شرطی می‌خواهد و ۴ مورد نیز درخواست اقدام سریع استخاره‌کننده در کار مورد نظرش بوده و تعداد ۲۰ مورد خواهان تأخیر در اقدام یا اقدام مشروط هستند. این نتیجه یعنی اینکه، بیش از ۸۳ درصد ناظر بر اقدام بدون هیچ تأخیر و شرطی می‌باشد، و وضعیت را به نفع پویایی و حرکت و فعالیت در جامعه تبیین و تثبیت می‌نماید.

۳-۴. مآخذشناسی گزاره‌های استخاره امام زین‌العابدین (ع)

با بررسی دقیق متن، حدود ۱۱۱ گزاره مستقل قابل شناسایی در استخاره امام زین‌العابدین (ع) بوده که به این شرح قابل تقسیم‌بندی است. بررسی این گزاره‌ها به یک طبقه‌بندی از جهت ارتباط گزاره با سند و مآخذ منتهی می‌شود.

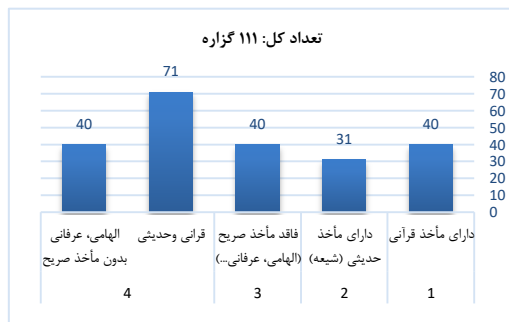
۳-۴-۱. گزاره‌هایی با مآخذ مستقیم یا مضمون کاملاً منطبق با آیات قرآنی: حدود ۴۰ گزاره (۳۶ درصد)، به صورت مستقیم یا نیمه مستقیم (اقتباسی) از آیات قرآن گرفته شده‌اند. این گزاره‌ها با استناد به نص آیات، ناب‌ترین مفاهیم را به مخاطب عرضه می‌کنند. برای نمونه، آیه «توکل علی الله فهو کفاه» (طلاق، ۳) بیان می‌کند که توکل بر خداوند برای انسان کافی است و نیازی به نگرانی نیست. همچنین «انما یوفی الصابرون اجرهم بغير حساب» (زمر، ۱۰) پاداش بی حساب صابران را نوید می‌دهد که نشان از اهمیت صبر در مسیر زندگی دارد. در آیه «حسبنا الله و نعم الوکیل» (آل عمران، ۱۷۳) خداوند به عنوان بهترین و کافی‌ترین وکیل مدافع معرفی شده است. آیه «و علی الله فتوکلوا» (ابراهیم، ۱۱) نیز بر دعوت به توکل خالصانه بر خداوند دعوت می‌کند. همه این آیات بر محور اعتماد و امید به خداوند در برابر سختی‌ها تأکید دارند.

۳-۴-۲. گزاره‌هایی با مآخذ مستقیم یا مضمون حدیثی: در این مورد حدود ۳۰ گزاره (۲۷ درصد) برگرفته از احادیث معروف یا مضامین مورد تأکید منابع حدیثی شیعه (مانند نهج البلاغه، اصول کافی، تحف العقول، مصباح الشریعه و...) هستند. این گزاره‌ها برگرفته از منابع معتبر حدیثی و حکمی‌اند که مفاهیم اخلاقی عمیقی را در قالب جملات کوتاه و کاربردی منتقل می‌کنند. برای نمونه، گزاره «القناعة مال لا ینفد» از نهج البلاغه، قناعت را همچون ثروتی پایدار معرفی می‌کند که انسان را از فقر روحی و حرص دنیوی می‌رهاند. همچنین جمله «من قنع عَزَّ و من طمع ذَلَّ» از تحف العقول، به روشنی نسبت میان بی‌نیازی درونی و کرامت اخلاقی را نشان می‌دهد. در بُعد نیت‌گرایی نیز گزاره «إذا نويت خیراً فافعل» که ریشه در سنت علوی دارد، بر پیوند میان نیت نیک و اقدام عملی تأکید دارد. این گزاره‌ها نشان می‌دهند که اخلاق اسلامی نه صرفاً در حوزه نظر، بلکه در قالب رفتارهای روزمره، تجلی می‌یابد و زمینه‌ساز تربیت درونی و عمل صالح است.

۳-۴-۳. گزاره‌های ترکیبی، اخلاقی- توصیه‌ای یا عرفانی بدون مأخذ صریح در قرآن و حدیث: در این مورد، حدود ۴۰ گزاره (۳۶ درصد) مضمون الهامی-عرفانی یا توصیه‌ای دارند که منطبق با روح دین هستند، اما مأخذ مستقیم آن‌ها در قرآن یا حدیث مشخص نیست. در این گزاره‌ها پیام‌های انگیزشی و راهنمایی به صورت کوتاه و موجز بیان شده‌اند تا مخاطب را به حرکت در مسیر درست تشویق کنند. مثلاً «اذهب فی ضمان الله و خیره» به معنای حرکت با اطمینان و توکل به خداوند است؛ «اصبر تظفر بالسعادة» تأکید بر صبر به عنوان راه رسیدن به خوشبختی دارد؛ و «اذا وجدت قلبک نهوضاً فافعل» توصیه می‌کند که هرگاه انگیزه و اراده در درونت زنده شد، اقدام کن. این عبارات ضمن کوتاهی، بار معنایی قوی و انگیزشی دارند که مخاطب را به تلاش و امیدواری تشویق می‌کند. موارد فوق به صورت آماری در جدول (۴) آمده است.

جدول ۴- توزیع بسامدی گزاره‌ها براساس منابع و مضامین دینی

ردیف	دسته‌بندی	تعداد گزاره‌ها	درصد
۱	دارای سند یا مضمون قرآنی	۴۰ گزاره	۳۶%
۲	دارای مضمون یا سند حدیثی	۳۱ گزاره	۲۷%
۳	دارای مضمون عرفانی، تربیتی، بدون مأخذ صریح	۴۰ گزاره	۳۶%

نمودار ۲- فراوانی گزاره‌ها براساس اسناد و مأخذ دینی

حدود ۶۴ درصد از گزاره‌ها دارای پشتوانه مستقیم یا ضمنی قرآنی و حدیثی (شیعی) هستند. حدود ۳۶ درصد نیز دارای ساختارهای الهامی، عرفانی یا مشورتی‌اند که در سنت معنوی اسلامی جای می‌گیرند، ولی سند مشخص ندارند. به این ترتیب می‌توان نتیجه گرفت که این استخاره نقش بسزایی در آموزش معارف و تعالیم اسلامی به کاربران آن در شبه‌قاره هند دارد.

۳-۵. عصاره پیام‌های آموزشی در گزاره‌های استخاره

در بررسی گزاره‌های استخاره، نکته قابل توجه آن است که بسیاری از گزاره‌ها دارای بیش از یک پیام

تربیتی و پندآموز هستند. این ویژگی باعث شده که از مجموع ۱۱۱ گزاره، تعداد آموزه‌های استخراج شده به رقم چشمگیر ۲۱۴ مورد برسد. تحلیل محتوایی این آموزه‌ها نشان می‌دهد که با حذف موارد تکراری و هم‌معنا، می‌توان این پیام‌ها را در قالب ۱۴ آموزه اصلی دسته‌بندی کرد. این ۱۴ محور اساسی را می‌توان چکیده اخلاقی، دینی و عرفانی این متن دانست؛ عصاره‌ای از توصیه‌ها و هدایت‌هایی که در قالب زبانی موجز و الهام‌بخش، راهنمایی جامع برای تصمیم‌گیری و تربیت معنوی ارائه می‌دهند. این موارد چهارده‌گانه همراه با بسامد و تعداد کاربرد هر یک از آن‌ها در جدول (۵) آمده است.

جدول ۵- توزیع بسامدی درونمایه‌های تربیتی و تعلیمی

ردیف	درونمایه تربیتی تعلیمی و پندآموز	تعداد	ردیف	درونمایه تربیتی تعلیمی و پندآموز	تعداد
۱	صبر کردن و عجله نکردن نیکوست	۳۶	۸	تلاش کردن و تبلی نکردن نیکوست	۱۲
۲	خیر در پیش است و به مقصود می‌رسی	۳۶	۹	زهد ترک دنیا و عدم پیروی از نفس	۱۰
۳	خدا یاری‌رسان است	۲۶	۱۰	حرص و طمع مذموم و ناشایست است	۱۰
۴	قناعت کردن نیکوست	۲۱	۱۱	صدقه، یاری کردن و خوش رفتاری با مردم نیکوست	۴
۵	به خداوند توکل و اعتماد کن	۱۹	۱۲	مشورت کردن نیکوست	۴
۶	محکم‌بودن اراده و سستی نکردن در کارها نیکوست	۱۶	۱۳	غمگین مباش	۴
۷	ترس	۱۳	۱۴	هجرت کردن و سیر در آفاق نیکوست	۳

داده‌های جدول (۵) نشان‌دهنده توزیع درونمایه‌های تربیتی و پندآموز در گزاره‌های استخاره است که هر کدام نقش مهمی در شکل‌دهی به شخصیت و رفتار فردی و اجتماعی دارند. صبر و پرهیز از عجله و همچنین امید به خیر و موفقیت آینده، با ۳۶ تکرار بیشترین سهم را دارند که نشان‌دهنده اهمیت این مفاهیم در آموزه‌های دینی و تربیتی است. پس از آن، اعتماد به یاری خداوند، قناعت و توکل به عنوان پایه‌های اساسی تربیت دینی مطرح شده‌اند که به ترتیب با ۲۶، ۲۱ و ۱۹ تکرار، جایگاه بالایی دارند و نشان‌دهنده تمرکز بر ارتقای ایمان و آرامش در مواجهه با مشکلات است. علاوه بر این، مفاهیمی مانند استقامت و مقاومت در برابر سستی، ترس و تبلی نکردن نیز به عنوان ویژگی‌های رفتاری مطلوب، مورد تأکید قرار گرفته‌اند. در سطوح بعدی، آموزه‌هایی مانند زهد و ترک نیازدگی، پرهیز از حرص و طمع، مشورت‌پذیری، صدقه و کمک به دیگران و همچنین توصیه به هجرت و سفر برای رشد معنوی، جایگاه ویژه‌ای دارند. این تنوع موضوعی نشان می‌دهد که گزاره‌های استخاره نه تنها بر ابعاد معنوی، بلکه بر جنبه‌های روان‌شناختی و اجتماعی نیز تأکید دارند و به‌عنوان راهنمایی جامع در مسیر تربیت اخلاقی و رشد شخصیتی عمل می‌کنند.

۴. نتیجه‌گیری

در آداب و رسوم شیعیان هند، استخاره‌ای منسوب به امام زین‌العابدین(ع) رواج داشته است. این استخاره با انواع رایج استخاره متفاوت می‌باشد. نقش اصلی را در این استخاره، ۱۱۱ گزاره برعهده دارند. این گزاره‌ها که در حقیقت یک یا چند جمله برگرفته از آیات قرآن و احادیث اهل بیت(ع) هستند، مخاطب را در اتخاذ تصمیم برای انجام یک کار خاص راهنمایی می‌کنند. بررسی و تحلیل انواع مفهومی و موضوعی گزاره‌های استخاره‌ای امام زین‌العابدین(ع) نشان می‌دهد که این متن تمرکز ویژه‌ای بر تقویت ایمان، توکل و صبر به‌عنوان ارکان تربیت معنوی دارد. مضامین پر بسامدی چون اعتماد به خدا، پایداری، و تأمل در تصمیم‌گیری، نشانگر رویکردی عمیق به خودکنترلی، تعقل و آرامش درونی است. سهم نسبتاً بالایی مضامینی مانند حرکت، قناعت و رضایت نیز بیانگر جهت‌گیری تربیتی این استخاره به سوی مسئولیت‌پذیری، زهد و پذیرش واقعیت است. مفاهیمی همچون مشورت و نیت صالح نیز گرچه بسامد کمتری دارند، اما نقش ساختاری مهمی در تکمیل منظومه تصمیم‌سازی ایمانی ایفا می‌کنند. در مجموع، این گزاره‌ها بازتاب‌دهنده الگویی جامع از تربیت دینی، عقلانی و روان‌شناختی برای هدایت در لحظه تصمیم‌گیری‌اند. با بررسی نتایج تحلیل عملکردی گزاره‌های استخاره‌ای آشکار می‌گردد که این متن بیش از هر چیز، رویکردی اقدام‌گرایانه دارد و مخاطب را به سمت انجام کارها و عمل سوق می‌دهد. از میان ۱۱۱ گزاره، ۷۵ مورد به نوعی توصیه به اقدام هستند که ۵۱ مورد آن اقدام قطعی و بی‌قید است. این گرایش، نشانگر تأکید متن بر مسئولیت‌پذیری، حرکت، و پویایی اجتماعی-فردی است. بر این اساس، استخاره نه تنها عامل تعلیق تصمیم‌گیری نیست، بلکه محرکی برای شروع آگاهانه و شجاعانه عمل تلقی می‌شود. بررسی مآخذشناختی گزاره‌های استخاره‌ای منسوب به امام زین‌العابدین(ع) نشان می‌دهد که این متن از نظر محتوایی، ترکیبی از سه منبع اصلی معرفتی در سنت اسلامی است: قرآن، حدیث، و الهامات عرفانی-تربیتی. از مجموع ۱۱۱ گزاره، حدود ۳۶ درصد مستند به آیات قرآن یا اقتباس مستقیم از آن‌هاست که مضامینی همچون توکل، صبر و اعتماد به خدا را منتقل می‌کند. حدود ۲۷ درصد نیز برگرفته از احادیث معتبر شیعه، همچون نهج‌البلاغه، تحف‌العقول و اصول کافی است که مفاهیم اخلاقی، نیت‌گرایی و زهد را با زبانی موجز و کاربردی بیان کرده‌اند. ۳۶ درصد دیگر از گزاره‌ها اگرچه مآخذ صریحی در منابع قرآنی یا حدیثی ندارند، اما دارای محتوای عرفانی، تربیتی و توصیه‌ای هستند که در هماهنگی کامل با روح آموزه‌های اسلامی بوده و با بیانی الهام‌بخش، مخاطب را به امید، صبر، اقدام و ایمان درونی فرامی‌خوانند. این تنوع منابع نشان می‌دهد که ساختار این استخاره نه تنها ریشه در منابع وحیانی دارد، بلکه به سنت حکمت عملی نیز متصل است و می‌توان آن را متنی جامع برای تربیت اخلاقی

و تصمیم‌سازی معنوی تلقی کرد. بررسی و تحلیل پیام‌های گزاره‌ها نشان داد که این متن فراتر از یک ابزار سنتی برای تصمیم‌گیری در امور مبهم بوده و در واقع واجد ساختاری غنی از آموزه‌های تربیتی، اخلاقی، عرفانی و روان‌شناختی است. از مجموع ۱۱۱ گزاره، تعداد ۲۱۴ پیام مستقل با مضامین تربیتی استخراج شد که پس از حذف موارد تکراری، در قالب ۱۴ درون‌مایه اصلی طبقه‌بندی شدند. این مضامین شامل مفاهیمی چون توکل، صبر، تأمل، قناعت، ترک حرص، مسئولیت‌پذیری، نیت صالح، مشورت و امید به آینده هستند که همگی در خدمت تربیت انسان مؤمن، مقاوم، متعادل و معنویت‌گرا قرار دارند. نتایج نشان می‌دهد که این استخاره نه تنها یک منبع دینی الهام‌بخش، بلکه الگویی روان‌شناختی برای مدیریت هیجانات، تصمیم‌گیری هدفمند، ارتقای خودتنظیمی و تقویت تاب‌آوری در شرایط دشوار است. ساختار زبانی کوتاه، امرگونه و انگیزشی گزاره‌ها، آن را به ابزاری تربیتی برای هدایت فرد در مسیر رشد معنوی تبدیل می‌کند. از سوی دیگر، هم‌راستایی مضامین با اصول تربیت اسلامی، مانند اعتماد به خدا، پرهیز از شتاب‌زدگی، و تمرکز بر نیت پاک، مؤید آن است که این متن ظرفیت آن را دارد تا به عنوان منبعی درسی در برنامه‌های آموزشی دینی و مشاوره معنوی نیز به کار رود.

— منابع —

قرآن کریم.

- ابراهیمی، سجاد (۱۳۹۹). مشروعیت انواع استخاره در مکتب اهل بیت (ع). پژوهش و مطالعات علوم اسلامی، ۲(۱۰)، ص ۹-۲۱.
- ابن طاووس، سید علی بن موسی (۱۴۰۹ق). فتح الأبواب بین ذوی الألباب و بین رب الأرباب فی الاستخارات. قم: موسسه آل البيت لإحياء التراث.
- امام زین العابدین، علی ابن الحسین (ع) (۱۳۶۸ق). استخاره سجاده (منسوب به امام). حیدر آباد دکن: مطبعة حیدری (چاپ سنگی).
- جعفریان، رسول (۱۳۹۱). طریق استخاره معتبره میرزا عبدالله افندی (ح ۱۱۳۰). مقالات و رسالات تاریخی، شماره ۱، ص ۲۴۳-۲۴۸.
- خانی (فرهنگ مهروش)، حامد (۱۳۹۱). نظریه پردازان فرهنگ استخاره. تاریخ و فرهنگ، شماره ۸۸، ص ۴۷-۸۰.
- خسروی کارشک، علیرضا (۱۴۰۳). اعتبار استخاره قلبی به مثابه روشی برای تصمیم‌گیری در پرتوی روایات رضوی. در: نوزدهمین فراخوان آثار حوزه علمیه خراسان.
- خلعتبری لیماکی، مصطفی (۱۳۸۳). انواع استخاره و جایگاه آن در اعتقادات مردم. فرهنگ مردم ایران، شماره ۵-۶، ص ۱۱۸-۱۴۰.
- داوودی، عبدالوحد؛ سپهوندی، محمدعلی؛ میردیکوند، فضل‌الله (۱۳۹۹). بررسی تأثیر پروتکل اسلامی - ایرانی قناعت بر بهزیستی ذهنی و سلامت جسمانی. دین و سلامت، ۱(۱)، ص ۳۹-۴۸.
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۴). فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا). تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- رعد حیدر آبادی دهلوی، میرنادعلی (۱۳۱۳ق). مرآت الخیال و گنجینه تواریخ. حیدرآباد دکن: مطبعة فخر نظامی.
- رفیعی، غلامرضا (۱۳۹۰). نقش دعا و نیایش بر سلامت جسمی و روانی. مجله دانشگاه علوم پزشکی قم، ۵(۳)، ص ۶۶-۷۳.
- ریاحی، فاطمه؛ میرزایی، احمد (۱۴۰۰). استشاره و استخاره: دوراهاکار تصمیم‌سازی در فرهنگ اسلامی و قرآنی. مطالعات قرآنی، ۱۲(۴۵)، ص ۲۶۳-۲۸۲.
- صدرایی خویی، علی؛ مرادی، ابوالفضل؛ ذبیحی فر، حجت (۱۴۰۳). میراث مشترک ایران و هند: کتاب‌شناسی کتاب‌های چاپی کهن فارسی و عربی شبه‌قاره در کتابخانه بزرگ آیت‌الله مرعشی نجفی. قم: کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی.
- طوسی، محمدبن حسن (۱۴۰۷ق). تهذیب الاحکام. تهران: انتشارات اسلامی، ج ۳.
- عظیم‌زاده اردبیلی، فاتزه؛ افضل‌قادی، منا (۱۳۹۹). تحلیلی بر بایسته‌های تصمیم‌گیری مشورتی بر اساس آموزه‌های اسلامی. مدیریت اسلامی، ۲۸(۲)، ص ۳۹-۷۶.
- علمایی، نسبه (۱۴۰۰). جایگاه وجدان اخلاقی در قرآن و روایات. مطالعات قرآنی، ۱۲(۴۵)، ص ۲۹-۵۳.
- فرد شایسته، شکوفه؛ خرماهی، فرهاد (۱۳۹۱). صبر و بررسی نقش پیش‌بین مولفه‌های آن در پرخاشگری دانشجویان. روان‌شناسی و دین، ۲(۲)، ص ۹۹-۱۱۲.

کلینی، محمد بن یعقوب (بی تا). *الکافی*. قم: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ج ۲.
 محمدجوادی، فرزاد؛ کریم پور، فاطمه؛ خلیلی، میلاد (۱۴۰۳). نقش دعا و نیایش بر سلامت بیمار از منظر قرآن و روایات.
 رهیافت‌های نوین در مطالعات اسلامی، شماره ۱۸، ص ۲۷۷-۲۹۲.
 مصباح، مجتبی (۱۳۹۱). نقش نیت در ارزش اخلاقی. *اخلاق و حیاتی*، شماره ۲، ص ۸۱-۱۰۴.
 منزوی، احمد (۱۳۴۸). *فهرست نسخه‌های خطی فارسی*. تهران: مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای.
 موسوی، سید فاضل؛ حکیمیان، محمد مهدی؛ فاطمی، سید حسین (۱۴۰۱). نقش توکل در آرامش روان با بهره‌گیری از
 «دعای هفتم» صحیفه سجادیه. *پژوهش در آموزش معارف و تربیت اسلامی*، ۳(۱)، ص ۱۰۵-۱۲۱.
 نراقی، مهدی (۱۳۷۵). *جامع السعادات*. قم: انتشارات هجرت.
 نوشاهی، عارف (۱۳۹۱). *کتاب‌شناسی آثار فارسی چاپ‌شده در شبه‌قاره (هند، پاکستان، بنگلادش) از ۱۱۶۰ش تا ۱۳۸۶ش*.
 تهران: میراث مکتوب.

Ahmad, S.M. (1986). *Hind. In Encyclopaedia of Islam*. 2nd ed.; Vol. 3. Leiden: Brill.

Denny, F.M. (1985). The Qur'an and prayer: Determinants of Muslim spiritual life. *Journal of Religion*, 65(2), p. 101-117. <https://doi.org/10.1086/487212>

Wink, A. (1990). *Al-Hind: The Making of the Indo-Islamic World*. Vol. I. Brill.